

УДК 39 (477)

Марина Шевченко

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ТРАДИЦІЙНОЇ ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ ПІД ВПЛИВОМ ТЕХНОЛОГІЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ

У статті аналізується динаміка розвитку традиційної побутової культури та вплив на її розвиток технологічних і соціальних чинників.

Ключові слова: традиційно побутова культура, динаміка, земля, хлібороб.

В статье анализируется динамика развития традиционной бытовой культуры и влияние на ее развитие технологических и социальных факторов.

Ключевые слова: традиционно бытовая культура, динамика, земля, земледелец.

The article looks into the development dynamics of the traditional culture and its influence upon technological and social factors.

Key words: traditional culture, dynamic, earth, farmer.

Українці – народ високорозвиненої культури, який протягом тривалого історичного розвитку нагромадив досвід гармонійної взаємодії з природним середовищем. Помірність клімату, родючість землі, чорноземний фонд якої належить до найбільших і найякісніших у світі, дають підстави стверджувати, що природа «виявилась лагідною до України» [11, 20]. Благодатна земля не вимагала надмірних зусиль для здобуття засобів для існування. О. Сфіменко називала українців «улюбленицями природи, які звикли до її щедрих дарів» [6, 16]. Визначальною ознакою взаємодії людини і природи на українських землях з прадавніх часів було «пошанування довкілля і раціональне використання його ресурсів», традиційно «узаконеним був принцип розумної догільноті, дотримання балансу між використанням і відтворенням природних ресурсів, знищенням і відновленням у живій природі» [7, 264].

Перші описи геокліматичних умов території, на якій розташована сучасна Україна, містяться у працях античних авторів. Так, докладні відомості про природні ресурси, клімат Північного Причорномор'я наводить давньогрецький історик Геродот (5 тис. до н. е.) у своєму творі «Історія», звертаючи увагу на землеробський побут «скіфів-орачів», яких сучасні вчені (Б. Рибаков, Д. Раєвський, Б. Мозолевський та ін.) ідентифікують як праслов'ян [3, 28–40].

Важливі згадки про населення і природу Скіфії містить праця найвидатнішого античного реформатора медицини Гіппократа (блізько 460–377 рр. до н.е.) «Про повітря, води й місцевості» [1]. Давньогрецький лікар простежує причинно-наслідковий зв'язок між природно-кліматичними умовами і станом здоров'я та етнотипом корінної людської спільноти, що дає можливість говорити про нього як про засновника антропогеографії та «екологічної медицини».

Особливості природно-кліматичних умов давньоруської території описав візантійський імператор, історик і письменник К. Багрянородний (913–959) у творі «Про управління імперією». Зокрема, йому належить чи не перший докладний опис Дніпра і

СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ СУЧASNOGO MUL'TIKULTYURNOGO SUSICHLSTVA

дніпровських порогів, слов'янські назви яких збігаються з українськими, зафіксованими Д. Яворницьким. У зазначеному творі міститься й визначення головної риси характеру і способу життя «росів» – суворість, яку візантієць пояснював суворістю клімату, порівнюючи його із середземноморським [2].

Про родючі українські чорноземи, невичерпні природні багатства України писали іноземці, які відвідали її за козацької доби. Так, М. Литвин вказував: «Грунт Київщини до такої міри родючий і зручний для обробітку, що лан, виораний тільки раз парою биків, дає великий урожай; навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом. Тут ростуть дерева, які дають різноманітні ніжні овочі (тут – фрукти – М. Ш.); плекається виноград, тобто звичайний виноград для їди, що сам собі росте...» [10, 48]. Г. де Боплан в «Описі України» вказував, що тут ростуть дикі вишні, які смаковими властивостями не поступаються садовим, а також дикий мигdal. Про багатство природних умов «землі козаків», розкішні монастирські сади тощо залишив свідчення Л. Алеппський, особливо відзначаючи цілющість води: «...Вода в цій країні помічна для жінок, не полішає жодної безплідною, властивості цієї води добре відомі й дослідженні» [8, 94]. Французький мандрівник Блез де Віженер, який відвідав Червону Русь (Галичину), Волинь і Поділля, писав, зокрема про Поділля: якби не набіги татарів, ця частина України «безсумнівно була би найкращою і найплодочішою країною серед ряду інших – через те, що ґрунт дає тут скрізь виноград і шовк без особливої опіки людини». І ще: «...Кажуть, що ґрунт цієї країни такий добрий і плодючий, що коли залишити в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко. Країна наповнена медом і воском і могла би прогодувати величезну кількість отар, коли б була можливість їх розводити» [10, 53].

Про щедрість рідної землі український народ створив безліч прислів'їв та приказок: «Земля найбагатша, вода найсильніша», «Земля дає все і забирає все», «За рідною землею і в небі скучно» [12, 53]. В одній із приказок, наведених М. Номисом, рілля ласково названа «любовою»: «Така люба рілля, що дитина виросла б, коли б посадив» [12, 209]. Не менше прислів'їв та приказок створив народ і про дбайливі, шанобливе ставлення до землі, хліборобської праці: «Землі кланяйся низько – до хліба будеш близько», «Земля-мати всіх годує», «Земля трудівниця: аж парус та людям хліб готове». «Про землю піклуйся – золотим зерном милуйся», «Хто землі дає, тому земля – утрое», «Хто оре і сіє, той молодить і віє», «Нема над то ремесло, як леміш та чересло», «Умирати ладься, а на хліб ори», «Де плуг господар, а борона – господіння, там повна бочка і скриня», «Плуг, коса і небесна роса людей не морили, віду не вводили», «Роби, роби, то й матимеш, посій жито, то й жатимеш», «Яке посієш, таке й зожнеш» [13, 76–78].

Головною ознакою української природи справді є поєднання родючості землі, благодаті природи й малювничості краєвидів. Як вказує О. Вільшанська: «Саме зовнішній естетичний бік селянського буття був найбільш сприятливим для описів сторонніх спостерігачів» [7, 337].

За даними О. Русова, наведеними у праці «Статистика українського населення Европейской России» (1916), на початку ХХ ст. понад 90% українців мешкали в селі, займаючись переважно землеробством, зберігаючи і примножуючи багатою досвід звичаєво-обрядової культури, яка ґрутувалася на ідеї злагоди з довкіллям.

Процес становлення хліборобського етносу не був стрибкоподібним, а мав поступовий, еволюційний характер. Новий виробничий досвід нашаровувався на набуті у попередні епохи народні знання; відсівалося зужиле, а продуктивне зберігалося. Зокрема, етнічна пам'ять не могла не зберігати досвіду ведення зернового господарства, городництва, садівництва й виноградарства, яким праслов'яни збагатилися у процесі багатовікових контактів з грецькими колоністами у Північному Причорномор'ї. Цей досвід поширювався залежно від кліматичних умов проживання тих племен, які сформували відомі на території України племінні союзи: поляни – у Середньому Подніпров'ї, древляни – у Східній Волині, волиняни, чи бужани – в Західній Волині, уличі – в Нижньому Подніпров'ї, сіверяни – у Дніпровському Лівобережжі, білі хорвати – на Прикарпатті. Руська земля, у вузькому значенні, виникла в Середньому Подніпров'ї та басейні Західного Бугу внаслідок інтеграції східнослов'янських племен і створення «суперсоюзів».

Палеоботанічний комплекс культур ранньосередньовічних хліборобів був близьким до попереднього: вирощували просо, ячмінь, пшеницю, жито, горох, сочевицю, овес, а з технічних культур – льон, коноплі та ін. З часом рослини, невибагливі до обробки землі, замінювали на культури, які потребували глибокої оранки та добрив. Поступово покращувалась якість сільськогосподарського інвентарю та розширювався його асортимент. Серед знарядь праці використовували залізні широколезі наральники, серпи, коси-горбуші, мотики, ручні млинарки. У зв'язку з переходом на більш високий рівень сільськогосподарського виробництва почалося розорювання черноземів, що започаткувало новий етап у розвитку рільництва (ранні слов'яни, як і їхні попередники, надавали перевагу менш родючим, однак легшим для обробітку ґрунтам). Селянське господарство було комплексним: поряд із землеробством люди займалися тваринництвом, розводили велику рогату худобу, свиней, кіз, овець, коней, причому переважання великої рогатої худоби, засвідчене археологічними знахідками, дас підстави говорити не лише про м'ясо-молочне виробництво, а й про розвиток орного землеробства з використанням волів як тяглої сили. Важливе місце в господарстві посідало збиральництво, мисливство, риболовля. Розвивалися ремесла – ковальство, керамічне виробництво, прядіння, ткацтво, обробіток шкіри, каменно, дерева, кістки. Виробляли одяг і взуття, примітивні меблі, які заповнювали традиційне житло (переважно невеликі напівземлянки), будували господарські споруди.

Здійснені у пострадянський період спроби палеоекологічного аналізу різних давньоруських регіонів свідчать про суттєві відмінності й особливості різних регіонів – територіальні, таксономічні та екологічні. Ці відмінності, через нестачу документальних джерел, науковцям вдалося окреслити лише на основі матеріалів ландшафтно-екологічних досліджень. Різні природні умови на теренах Київської Русі визначали обсяги та продуктивність відповідних господарських угідь, а отже, й різні способи їх використання.

Учені довели, що навіть у синхронних територіально, відносно близьких південноруських сільських громадах часів середньовіччя формувався свій досвід природокористування. Так, у Поліссі доцільнішими за аграрну працю були лісові промисли (хутра, мед, віск, залізо, вироби з дерева й каменю), які давали стабільний

прибуток. У другій половині I тисячоліття значних змін зазнала система землеробства: «Мало місце формування сукупності взаємопов'язаних елементів нової системи, завдяки якій змінюється структура розселення, складається територія постійної осілості, а земля постає одним із основних джерел збагачення і могутності держави» [7, 47–48]. Так, залишаючись у вжитку, відійшли на другий план перелогова й підсічна системи, оскільки тривалий процес відновлення родючості, властивий перелогові, був неприйнятний у густонаселених районах лісостепової зони. Господарства переходили на парову систему з такими її формами, як двопілля, трипілля та багатопілля, яких дотримувалися в Україні й у XIX ст. Суттєво змінилася землеробська техніка: перехід до плужної оранки забезпечив новий агротехнічний ефект (піднімання вологи з нижніх шарів ґрунту й аерацію – насичення ґрунту повітрям для прискорення процесу мінералізації). Унаслідок цього до орного фонду були залучені важкі чорноземи, почали вирощувати нові види рослин (замість плівчастих культур – голозерні), що забезпечило перехід до товарного виробництва борошна і хлібопродуктів. Цей процес розпочався в XI ст. і набув значного розвитку у XII–XIII ст.

Важливим елементом агротехнічної системи було також внесення органічних добрив, які підвищували родючість ґрунту, що поєднало в єдиний комплекс землеробство і тваринництво. Крім того, відбулося значне поширення городництва (вирощували капусту, огірки, мак, буряк, редьку, моркву, цибулю, часник, хміль) і садівництва (вирощували вишні, сливи, черешні, волоскі горіхи, яблука). За свідченням палеоботаніків, цей перелік доповнювали такі продукти збиральництва, як кизил, ліщина, терен, горобина, чорна бузина, калина, малина, ожина, журавлина, суниця, гриби та ін. [7, 48–51].

Нагромаджений українськими вченими археологічний матеріал дає підстави стверджувати, що сільськогосподарське виробництво давньоруських часів сягнуло досить високого рівня й забезпечувало державу продуктами землеробства і тваринництва, формуючи підвальні її економічної могутності, створюючи умови для культурного розвитку. При цьому вимальовується такий образ давньоруського хлібороба, що відрізняється від того забитого, нещадно експлуатованого смерда, якого зображали в літературі радянської доби. Насправді це був вільний, самодостатній виробник матеріальних благ, який власною важкою працею забезпечував собі досить високий рівень життя, – матеріальний достаток, особисту свободу (правда, відносну в умовах феодального суспільства) і творче самовираження у формах святково-обрядової, дозвіллєвої культури та різноманітних формах фольклору, ужиткового мистецтва тощо. Насаджуване «зверху» християнство не викорінило пантейзму давньоруського селянина, нове релігійне вчення певною мірою «нашарувалося» на сформований світогляд, об'єктом якого був світ рідної природи, а не чужі метафізичні сутності.

Землеробська традиція була основою неперервності культурної історії України-Русі: «Українська культура мала аграрну основу передусім тому, що система й техніка землеробства, які склалися вже в часи Русі, виявилися надзвичайно стійкими. За умов лісостепової України всіх історичних часів, – зазначає М. Попович, – Східнослов'янська Північно-степова Україна-Русь перейшла на трипільську систему з постійними

землеробськими поселеннями і зберегла її та необхідну техніку в головних рисах до XVIII ст. Впродовж десяти віків землю нашої вітчизни орав український плуг, знаряддя винайдене на основі балканських зразків нашими народними майстрами і вдосконаловань поколіннями селян, хліба, добутого працею селянина, вистачало, щоб прогодувати і себе, і місто» [9, 720].

Щедрість українських чорноземів не стимулювала потреби підкоряті природу, боротися з нею, навпаки – спонукала до толерантного ставлення, зміцнення і поглиблення гармонійності усіх видів господарської діяльності. Це виявлялося у зміні ниви для вирощування зернових, у дотриманні сезонів полювання, не завдаючи шкоди лісонасадженням, вирубування дерев, піклуванні про чистоту водних ресурсів тощо. Інструментом взаємодії людини і природи були знаряддя виробництва, технічні характеристики яких значною мірою визначали механізми адаптації етноспільноти до умов довкілля. Зміна цих механізмів під впливом технічних і соціальних чинників зумовлювала її динаміку розвитку традиційно-побутової культури. Завдяки розвитку знарядь виробництва й способів обробітку землі збільшувалась її продуктивність, а отже, поглиблювалась гармонійна взаємодія хлібороба з довкіллям, зростала вдячність до мудрої землі-годувальниці. Специфіка географічного положення України у південній смузі Східної Європи, на межі з Азією, за відсутності природних бар'єрів, які б захищали її від ворожих вторгнень, зумовила перетворення благодатного за своїми природнокліматичними умовами краю на арену постійної боротьби з войовничими сусідами, прирікали хліборобський народ на жорстокі випробування. Українці зберігали землеробські традиції й удосконалювали сільськогосподарські знаряддя в умовах складних геополітичних впливів і воєнних лихоліть: монголо-татарське завоювання і грабіжницькі напади турецько-татарських загарбників, систематичні з кінця XV ст., витісняли людність у менш сприятливі для землеробства зони лісостепу й лісів. На родючих, найбільш перспективних землях Південної України, влітку кочували татарські орди, що ускладнювало відродження агровиробництва.

Для адекватного розуміння еволюції селянської правосвідомості й звичаєво-правової культури необхідно торкнутися типології селянського сімейного ладу, адже сім'я була головним супільним осередком, у межах якого формувалися і зберігалися основні уявлення селян про право на землю, розподіл майна, шлюб, спадщину, судочинство, а також розвивалася практика соціальних відносин з іншими сімейними колективами та громадою. Форми сімейного устрою й громадського укладу значною мірою залежали від природно-кліматичних умов, у яких народ здійснював свою господарську діяльність. «Вплив родючих ґрунтів в Україні на її жителів особливо вражає у порівнянні з відбитком, що його наклали на селян сусідньої Росії убогі землі, – пише О. Субтельний. – На російській півночі неродючі піщані ґрунти, суворий клімат і короткий вегетативний період – принаймні на місці коротший, ніж на Україні, – все ж змушувало російських селян об'єднувати ресурси для сильного обробітку землі, зате на Україні куди більшого поширення набуло одноосібне господарство. Ці розходження зумовили появу суттєвих відмінностей у ментальності, культурі та суспільно-економічній організації двох споріднених народів» [11, 19–20].

Проблеми типології селянської сім'ї досліджував А. Гурбик. Узагальнюючи, учений зазначав: «Документальні матеріали з XIV–XVI ст., з історії форм сім'ї в Україні

дають усі підстави стверджувати про малі й великі нероздільні (регенеровані на основі малих) сім'ї як про основні форми сімейного ладу. Слід також наголосити на відмінності нерозділених селянських сімей епохи Середньовіччя і великих патріархальних сімей родоплемінного (та й перехідного) суспільства. Останні побутували постійно і були етапом переходу від роду, який розпадався, до малої сім'ї, а нерозділені існували за умов панування малої сім'ї і відтворювались на її основі. Причому на українському ґрунті дедалі більш помітною була тенденція, особливо в XVI ст., до зменшення тривалості існування нерозділеної сім'ї в циклі: мала сім'я – нерозділена сім'я – малі сім'ї» [7, 99].

Література

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – СПб., 1852. – С. 159.
2. Багрянородный К. Об управлении империей / Константин Багрянородный ; состав. Г. Г. Литаврин // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М. : Наука, 1982. – С. 267–343.
3. Геродот. История: у 9-ти кн. / Геродот; перекл., передм. і прим. А. О. Білецького. – К. : Наук. думка, 1993. – 575 с.
4. Гурбик А. Типологізація української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV–XVI ст. / А. Гурбик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. ст. – № 4. – Ч. 2. – К., 2000. – С. 415–431.
5. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору / В. Давидюк. – 3-є вид., доп. і переробл. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – 320 с.
6. Єфименко О. Історія України та її народу / О. Єфименко. – К. : Наук. думка, 1992. – 256 с.
7. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / [передм. В. А. Смолія]. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 2006. – 653 с.
8. Нельга О. В. Теорія етносу: курс лекцій / О. В. Нельга. – К. : Тандем, 1997. – 368 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).
9. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – 2-ге вид., випр. – К. : Арт ЕК, 2001. – 728 с.
10. Січинський В. Чужинці про Україну / Володимир Січинський; передм. Д. Чепурного. – К. : Довіра, 1992. – 255 с.
11. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний; перекл. з англ. Ю. Шевчука; передм. С. В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – 510 с.
12. Українські прислів'я та приказки / упорядк. С. В. Мишанича та М. М. Пазяка; вст. ст. М. М. Пазяка. – К. : Дніпро, 1984. – 390 с.
13. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклав М. Номис; упоряд., прим. та вст. ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 2004. – 352 с. – (Пам'ятки історичної думки України).